

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
ЖУСУПБАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.07.18.578 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 947.1: 2(575.2)(043.3)

**Атантаева
Динара Турсункуловна**

**КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАКТАРЫНДА ИСЛАМДЫН
ТАРАЛУУ ТАРЫХЫ**

07.00.02 – Ата мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн даярдалган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2019

Диссертация Ош мамлекеттик университетинин Кыргызстандын тарыхы кафедрасында даярдалган

Илимий жетекчиси: **Кененсариев Ташманбет** - тарых илимдеринин доктору, профессор, «Манас» жана Ч.Айтматов улуттук академиясынын бөлүм башчысы

Официальные оппоненты: **Абытов Байболот Капарович** - тарых илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик юридикалык институтунун илимий иштери боюнча проректору

Кубатова Аида Эсенкуловна - тарых илимдеринин кандидаты, ага илимий кызматкер, КР УИАнын Б.Жагерчинов атындагы тарых, археология жана этнология институтунун “XX-XXI кк. тарыхы” бөлүмүнүн башчысы.

Жетектөөчү мекеме: И.Раззаков атындагы КТУ, философия жана социалдык илимдер кафедрасы (720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов пр., 66)

Диссертация 2019-жылдын «__» _____ саат 14. И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д.07.18.578 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. *Дареги:* 720026, Бишкек ш., И.Раззаков көчөсү, 51а.

Диссертация менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., Раззаков көч. 51а) жана Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин “arabaev.kg” сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2019-жылдын «__» _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, тарых илимдеринин доктору

Карыева А.К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилденүүчү теманын актуалдуулугу. Кыргызстандын аймактары эзелтен эле Батыш менен Чыгышты бириктирген Улуу Жибек жолунун боюнча жайгашкан жер. Бул аймактын мындай геосаясаттык жайгашышы дүйнөлүк маанидеги диний ишенимдердин өз ара таймаштарына алып келип, аягында ислам дини үстөмдүк абалга жеткен. Биздин эранын VII кылымында бул аймактарга келген ислам дини өз тарыхында эки доорду - VII-XVIII кылымдарда таралуу, ал эми XVIII-XXI кылымдарда бекемделүү доорлорун басып өткөн. Ар бир доордо өз алдынча этаптар да болгон.

Ошондуктан ислам дининин бул аймактардын чегинде басып өткөн эрте орто кылымдардагы, андан кийинки өнүккөн орто кылымдардагы, кеч орто кылымдардагы, жаңы доордон азыркы мезгилге чейинки таралуу жана бекемделүү тарыхый жолун изилдөө маанилүү милдет. Демек, азыркы Кыргызстандагы олуттуу коомдук-руханий факторго айланган ислам дининин өткөндөгүсүн, азыркы абалын жана келечегин иликтөөгө алуу актуалдуу маселе болуп саналат.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелердин негизги илимий-изилдөө иштери менен байланыштуулугу

Илимий иш демилгелүү эмгек болуп саналат.

Диссертациянын максаты VII – XX кылымдарда Кыргызстандын аймактарында ислам дининин таралыш тарыхын изилдөө.

Бул максаттан төмөнкү конкреттүү **милдеттер** келип чыгат:

- Кыргыз коомчулугундагы исламдашуунун жүрүмүн изилдөөнүн булактык базасына, тарыхнаамасына жана анын теориялык-методологиялык негиздерине кеңири сереп жүргүзүү;
- Кыргызстандын аймактарында исламдын таралышынын тарыхы боюнча мезгилдештирүүнү иштеп чыгып, аны илимий чөйрөгө сунуштоо;
- Кыргызстандын аймактарындагы ислам келердин алдындагы ишенимдердин көп түрдүүлүгүн сүрөттөө, ислам динин таратуучу араб согушкерлеринин Фергана өрөөнүнө эң алгачкы келген коошундарынын жергиликтүү калкты исламдаштыруусуна байланышкан Сафед-Булан окуяларын коомчулукка алып чыгуу;
- 711-жылдан баштап арабдардын Орто Азияга басып кирүүсү менен бул жерлерди исламдаштыруунун жүрүшүн, ага каршы Төргөш каганатынын күрөшүн, VIII кылымдагы геосаясий абалды жана Араб халифаты менен Кытайлык Тан империясынын бул жерлерди өз таасирине тартуу үчүн болгон 751-жылкы Талас салгылашуусун жана анын Кыргызстандын аймактарын жердеген калктын кийинки 1000 жылдык тагдырына тийгизген таасирин иликтөө;
- Ислам дининин таралышына Карахандар каганатынын (940-1212) ролун тактоо, анын ислам динин мамлекеттик дин деп жарыялашын жана натыйжада бул аймактарда калыптанган “ислам реннесансынын» натыйжаларын тактоо;
- кидандардын, наймандардын, кийин Чыңгыз хандын чабуулдарынын кесепеттерине байланышкан исламдын XII-XIII кылымдардагы абалын сүрөттөө, кийин Моголистандын (XIV-XVI кк.) мезгилинде кыргыздардын исламдашуусунун

жүрүшүн, XVII-XVIII кк. ойрот-жунгар баскынчылыгы мезгилдеги исламдын ордун көрсөтүү;

- Кокон хандыгынын (1709-1876) мезгилинде ислам дининин кыргыз жергесинде бекемделишин, Россия падышачылыгын саясатында (XIX к. ортосу-1917-ж.) исламга карата саясатынын эволюциясын тастыктоо;

- Кыргызстанда ислам дининин СССРдин (1917-1991) курамында солгундап кетишин жана “кайра куруу” мезгилинен баштап, исламдашуунун кайра жаралуусун кыскача сүрөттөө.

Алынган илимий жыйынтыктардын илимий жаңычылдыгы.

- Изилдөөнүн тарыхнаамалык жана теориялык-методологиялык негиздерине жаңыча сереп салуу;

- жаңы булактардын жана изилдөөлөрдүн негизинде ислам дининин Кыргызстандын аймактарына алгачкы жолу келишине байланышкан окуяны тактоо (Сафед-Буландагы окуя);

- Кыргызстандын аймактарында ислам дининин таралуу тарыхына карата кыргыз тарыхнаамасына алгачкы жолу диссертациялык деңгээлде мезгилдештирүүнү сунуштоо;

- Кыргызстандын аймактарында ислам дининин эрте орто кылымдарда таралып, Карахандар доорунда күчөшүн, кеч орто кылымдардагы XII – XVIII кылымдардагы саясий окуяларга байланыштуу солгундашын анализдөө;

- Кокон хандыгы (1709-1876) мезгилинде ислам дининин андан ары жайылышын иликтөө жана ал процесстеги кыргыздардын, алардын төбөлдөрүнүн ордун жана ролун аныктоо;

- Россия колониалдык мезгилинде орус бийликтеринин ислам динине карата алгач “ислам иштерине кийлигишпөө” саясатынан “активдүү иш-чараларга” өтүү эволюциясын тактоо;

- Исламды тереңдеп изилдөөгө карата практикалык сунуштарды берүү.

Илимий жыйынтыктардын практикалык мааниси

Диссертациянын илимий жыйынтыктары төмөнкү багыттарда колдонулат:

- Ислам динин изилдөөнүн андан аркы тереңдеп өнүгүшүнө таасир этет;
- ислам менен шүгүрлөнүшкөн бийлик органдарынын, коопсуздук кызматтарынын, өкмөттүк эмес уюмдардын ишмердүүлүгүнө жардам берет;

- өлкө алдындагы социалдык максаттагы программаларды, долбоорлорду, иштеп чыгууда колдонулат;

- Кыргызстанда тарых, саясат таануу, социология илимдери боюнча илимий эмгектерди даярдоодо, окуу-усулдук колдонмолорду жазууда, окуу жайларында динге байланышкан маселелерди окутууда колдонулат;

- республикадагы массалык маалымат каражаттары аркылуу ислам дини тууралуу туура маалыматтарды таратууда колдонулат.

Диссертацияны коргоого алынып чыгылуучу негизги жоболор

Автордун көтөргөн маселелеринин жаңычылдыгын эске алуу менен коргоого төмөнкү жоболор алынып чыгылат:

1. Ислам келгенге чейин Кыргызстанда ишенимдердин көп түрдүүлүгү орун алып, бири-бири менен атаандаштыкты түзүп турушкан. Алар: бакшылык, отпарастык, теңирчилик, тарса, бутпарастык, манихейлик жана башкалар.

2. Тарыхый маалыматтардын негизинде диссертациялык изилдөө жүргүзүү үчүн ислам дининин Кыргызстандын аймактарында таралыш жана бекемделиш тарыхы боюнча мезгилдештирүү иштелип чыгуусу зарыл.

3. Ислам изилдөөчүлөрүнүн көбү ислам дини Орто Азияга VIII кылымдан баштап кирген дешет. Бирок, акыркы изилдөөлөр жана табылган булактар ислам дини алгачкы жолу Кыргызстандын аймактарына VII кылымдын орто ченинде эле келгендигин ырасташууда. Ал факты Фергана өрөөнүндөгү Касан шаарынын, Жалал-Абад облусуна караштуу Сафед-Булан жеринин окуялары менен байланышкан. Ошол жердеги Шах-Фазиль күмбөз-комплекси кийинки доорлордо Кыргызстандын чөлкөмүндө ислам дининин таралышында жана бекемделишинде чоң мааниге ээ болгон.

4. 711-жылы арабдардын Орто Азия элдерин мусулмандаштыруу максаты менен болгон басып алуулары башталган. VIII кылымдын биринчи жарымында араб баскынчылыгына каршы Төргөш кагандыгынын ханы Чабыш-Чор Сулуктун (715–738) жетекчилигинде күрөштөр жүргөн. Бул күрөш бирде жеңүү, бирде жеңилүү менен коштолуп, арабдар акырындап VIII кылымдын ортосунда Талас өрөөнүнө чейин келишкен.

5. Ошол мезгилдеги Араб халифаты менен Тандык Кытай империясынын ортосундагы геосаясаттык таймаш 751-жылкы Талас салгылашуусуна алып келген. Бул салгылашууда арабдардын жеңиши Кыргызстандын аймактарындагы элдердин кийинки миң жылдык тагдырынын келечегин аныктай алган. Эми ислам дининин таралуусу көп учурда тынчтык жолу, даваатчылык менен улана баштаган.

6. Карахандар каганатында (940-1212) ислам дини мамлекеттик макамга ээ болгон. Ошол кездеги Кыргызстандын аймактарындагы калктардын басымдуу көпчүлүгү, негизинен отурукташкандары ислам динин кабыл алып калышкан. Бир катар түрк жана кыргыз уруулары XI кылымдын башталышына чейин исламдашууга өткөн. Карахандар доорундагы урбанизацияланган шартта “ислам ренессансы» калыптанган. Ал кездеги Кыргызстандын аймактарында жашаган улуу агартуучулардын, мисалы Ж.Баласагын, М.Кашкари, Абу Бакр Ас Сарахси, Өзгөндүк шейх Бурхан ад-дин Клыч, Сулейман ал-Оши, Мансур ал-Оши жана башкалардын чыгармалары муну тастыктап турат.

7. XII кылымдын биринчи жарымында кидандардын, андан кийин наймандардын чабуулдары башталып, бул окуялар Кыргызстандын аймактарында исламдын таралуу процессин солгундатып жиберген. Ал эми XIII кылымдын биринчи чейрегиндеги Чыңгыз хандын баскыны Кыргызстандын аймактарында ислам дининин таралуу процессин таптакыр эле төмөндөтүп салган.

8. XIV-XVI кылымдардагы Моголистан доорунда Кыргызстандын калкынын исламдашуу процесси кайрадан калыбына келген. Буга нахшбандийлык сопучулуктун, Мухаммед-Кыргыздын аракеттери күбө боло алат. Кыргыздардын исламдашуу процессинин уланышын, атүгүл, XVII-XVIII кылымдардагы ойрот-жунгар чапкындары да токтото алган эмес.

9. 1709-1876-жылдардагы Кокон хандыгы доору ислам дининин таралуу процессинде маанилүү этап болгон. Ислам бул мезгилде мамлекеттик деңгээлдеги идеологияга өсүп чыккан. Анын үстүнө ал кездеги түштүк кыргыз уруулары Кокон хандыгын өз мамлекети катары санап калган. Кыргыздардын көптөгөн уруу төбөлдөрү хандыктын борбордук бийликтеринде маанилүү кызмат орундарды ээлеп, атүгүл эң жогорку бийликке жетиши исламдын бекемделишине чоң роль

ойногон. Ош шаары, андагы Сулайман Тоосу, Өзгөн шаары жана башка бир катар ири элдүү конуштар мусулманчылыктын борборлору катары тааныла баштаган.

10. Россиянын колониалдык доорунда орус бийликтери алгач жергиликтүүлөрдүн “дин иштерине киришпөө” саясатын жүргүзүшкөн. Бирок, XIX кылымдын 70-жылдарынын ортосунан баштап мусулмандардын жашоосуна “активдүү киришүү” саясатына өткөн. Муну менен ислам төбөлдөрүнө экономикалык жана идеологиялык сокку урууга аракеттенген: вакуфтарга салык салган, мусулманчылык турмушту текшере баштаган. Бирок, ага карабастан, статистика көрсөткөндөй, Кыргызстандын түштүгү гана эмес, түндүгүндө да медресе, мечит, мектеп сыяктуу ислам мекемелеринин саны көбөйгөн. Жаңы усулдук мектептер ачылган, сыйынуучу жайлар арбыган. Булардын баары кыргыздардын активдүү түрдө мусулмандашууга киргенин далилдеп турат.

11. Россия падышачылыгын дин саясаты XIX кылымдын 80-жылдарында Кыргызстандын аймактарына жергиликтүү элдердин нааразычылыктарына алып келген. Мунун жаркын көрүнүшү 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү болуп саналат. Ошондой эле 1905-жылкы Шабдандын петициясы, кыргыздардын жаңы усулдук мектептерде билим алууга умтулушу, жадиддик кыймылдын өсүшү сыяктуу көрүнүштөр ушуну далилдеп, жалпысынан «Азиянын ойгонушун» көрсөтөт.

12. 1917-1991-жылдардагы Советтик доордо ислам дининин абалы өтө төмөндөп кеткен. Бирок, ата-мекендик согуш жылдарынан кийин, айрыкча “кайра куруу” мезгилинде ислам дини кайра жаралуу процессине кирген. Ал эми эгемендик доордо ислам дини Кыргызстандын негизги дини болуп калган.

Изилдөөчүнүн жекече илимий салымы. Кыргызстандын аймагында ислам дининин таралуу тарыхын изилдөөдө төмөнкү жекече салымдарды кошо алдык.

1. Кыргызстандын аймагында ислам дининин орто кылымдардан баштап ушул күнгө чейинки таралуу процессине карата мезгилдештирүүнү сунуш кылдык.

2. Ислам дининин Кокон хандыгы мезгилиндеги ордун, кокон кыргыз төбөлдөрүнүн ислам динин андан ары жайылтуудагы ролун жаңыча ачып бердик.

3. Россия колониалдык бийлигинин ислам динине карата алгач “ислам иштерине кийлигишпөө” саясатынан кийин “активдүү иш-чараларга карай” саясатына өтүү эволюциясын мүнөздөдүк жана аны тактадык.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги жоболору жана изилдөө жыйынтыктары бир катар эл аралык жана республикалык конференцияларда баяндама жана илимий маалымат катары жарыяланган. Иштин илимий мааниси жана мазмуну ЖОЖдогу, орто окуу жайларындагы педагогикалык иштерде апробацияланган.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын басылмаларда чагылтуу толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын айрым жерлери 11 басылмада, анын ичинде 5 басма табактан турган бир монографияда, чет өлкөлөрдөгү журналдарда жана жыйнактарда жарык көргөн төрт макалада жана республиканын ичинде Кыргыз Республикасынын ЖАКы тарабынан сунуш кылынган журнал, жыйнактарда басылган алты макалада чагылдырылган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Иштин түзүмү Киришүүдөн, төрт баптан, Жыйынтыктардан, Практикалык сунуштардан, 205 аталмадагы колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү колдонулган булактардын жана адабияттардын тизмесинен тышкары 146 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

“Адабияттарга сереп (Кыргызстанда ислам дининин таралуу жана бекемделүү маселесинин изилдөө тарыхнаамасы)” деп аталган биринчи баптаокулуп жана таанышылып чыккан бардык адабияттарга мүнөздөмө берилип, алардын ушул диссертацияны даярдоодогу орду белгиленген.

Орто кылымдардагы кыргызстандыктардын, анын ичинде енисейлик кыргыздардын ишенимдери, кийинки диний түшүнүктөрүнүн айланасындагы материалдарды, VIII кылымдан XX кылымга чейинки ислам дининин Кыргызстандын аймактарында таралышы, калыптанышы жөнүндөгү маалыматтарды мурунку кезектеги жана советтик доордогу Н.Я.Бичурин, В.В.Бартольд, А.Бернштам, С.Е.Малов, В.В.Радлов, С.Г.Кляшторный, Е.И.Лубо-Лесниченко жана башкалар сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринен ала алабыз. Алардын чыгармалары бизге Борбордук Азияда ислам дининин орду жана ролу боюнча маанилүү методологиялык негиздемелерди, көптөгөн тарыхый материалдарды бере алат.

Ислам дини келер алдындагы Кыргызстандын аймактарындагы ишенимдер жана диндер тууралуу маалыматтарды чогултууда Р.Рахманалиевдин, казак окумуштуусу Н.Д.Нуртазиндин, Өзбекстандык дин таануучу жана тарыхчы Е.Абдуллаевдин жана башкалардын чыгармалары жардам берди. Кыргызстандын аймактарындагы ислам дининин таралуу тарыхы боюнча материалдар россиялык жана бир катар ортоазиялык окумуштуулардын эмгектеринде сакталган. Аларга: өткөн доордогу – В.П.Наливкин, М.И.Венюков, А.Миддендорф, Ч.Ч.Валиханов, Н.П.Остроумов жана башкалар кирет. Алардын арасында В.П.Наливкин бөлүнүп турат. Бул окумуштуу Кокон хандыгындагы ислам дининин орду, ислам мекемелери, вакуфтук мүлк жана башкалар боюнча бай маалыматтарды калтырган. Падышачылыктын офицери М.И.Венюков, сенатор А.Миддендорф сыяктуулар ислам дининин жергиликтүү калктардагы, анын ичинде кыргыздардагы ордун жакшы белгилешет. Н.П.Остроумов болсо дин таануучу катары Орто Азиядагы дин маселелерин изилдеп, орус чиновниги болгондуктан колониялык бийликтин дин багытындагы саясатын иштеп чыгууга көмөк көрсөткөн.

Ислам дининин агартуучулук багытындагы иштери боюнча советтик тарыхчы К.Е.Бендриков ири изилдөө жарыялаган. Россиялык профессор В.П.Литвинов колониялык мезгилдеги Туркстандагы, анын ичинде Кыргызстандагы ажылык сапарлар жана мазарларга сыйынуу маселелерин терең изилдеп чыккан. Өзбек жана казак окумуштуулары: Д.Х.Зияева, Е.Абдуллаев, Ж.Т.Танатаров, С.Е.Кенжебаев, Н.Д.Нуртазин, А.Муминов, С.Б.Дорженков сыяктуулар ислам дининин кеч орто кылым доорлорунда, колониялык доордо жайылуусун, диндик-теологиялык мектептердин абалын, XIX жана XX кылымдардагы агартуучулукту изилдешкен.

Чынында Кыргызстанда советтик мезгилде ислам тарыхы аз изилденген. Ал мезгилде өлкөдө согушчан атеизм күч алып тургандыгы маалым. Ошого карабастан ислам боюнча айрым бир изилдөөлөр болгондугун айта кетүүбүз эп. Мисалы, 1968-жылы С.Мамбеталиев аттуу окумуштуу “Кыргызстандагы мусулман секталары” деген орус тилиндеги эмгегин жарыялаган.

Советтик мезгилдеги кыргыз окумуштууларынын ичинде ислам дининин жайылуу тарыхы боюнча кыйыр маалыматтарды берген окумуштуулар бир топ. Алгач А.Н.Бернштамды (1910-1956) атоого болот. Анын бир катар

эмгектеринде, археологиялык материалдардын негизинде исламдын Кыргызстандын аймактарында жайылуу астындагы жана андан кийинки орто кылымдарда исламдашуунун жүрүшүн жазып чыккан. С.И.Ильясов, В.М.Плоских сыяктуу академиктер Кыргызстандагы Кокон доорундагы жана Орусия колониализминин мезгилиндеги дин маселелери, вакуфтар тууралуу, Оштогу медресе, мечиттер, мектептер жөнүндө бай маалыматтарды беришкен. Чыгыштаануучу окумуштуу О.Караев карахандар мезгилин кеңири изилдеп, ал мезгилде жана Моголистан доорунда ислам дининин Кыргызстандын аймактарында жайылуу тарыхы боюнча жакшы маалыматтарды жарыялаган. К.Усенбаев болсо 1916-жылкы көтөрүлүштөгү ислам динин ордун даана көрсөтө алган.

1990-жылдары кыргызстандык бир катар окумуштуулар ислам тарыхын тикелей изилдей башташты. Маселен, А.Табышалиева өзүнүн “Вера в Туркестане” деген эмгегинде бул аймактардагы диндердин, анын ичинде ислам дининин басып өткөн жолун иликтөөгө алган. Профессор А.Мокеев, эгемендик доордо Тянь-Шань аймактарындагы XVI-XVIII кылымдардагы ислам дининин таралуу процессин атайын карап өткөн. Анын сопучулук, ири сопулардын ислам динин кыргыз ичинде таратуу иштери боюнча маалыматтары баалуу. Профессор Н.Курбанова, өлкөдөгү дин таануу маселеси боюнча бирден-бир ири алис катары изилдөөлөрүндө ислам дининин таралуу өбөлгөлөрү, диндердин жалпы тарыхы, Кыргызстандын азыркы мезгилиндеги диний маселелер, анын ичиндеги исламдын орду боюнча көптөгөн маселелерди коомчулукка жеткирүүдө. Тарыхчы А.Ярков Кыргызстандагы диндердин абалы жана тарыхы боюнча очерк жарыялаган. А.Жусубалиев кыргыздардын ислам динине чейинки ишенимдери, ислам дининин Кыргызстандын аймактарында таралуу тарыхы, кыргыздардын исламдашуусунун негизги факторлору, исламдын кыргыз коомчулугундагы орду жөнүндө маселелерди иликтеп келет.

А.Кубатова Кыргызстандагы жадидчиликтин, мусулман мектептериндеги жаңы усулдук менен окутууну терең изилдеп, ал эми профессор Б.Зулупов өзүнүн эмгегин XIX–XX кылымдын башындагы Кыргызстандагы агартуучулукту изилдөөгө арнаган. Ош музей-коругунун кызматкери А.Е.Захарованын монографиясы Ош шаарындагы ыйык жерлер, алардын абалы жөнүндө баалуу материалдарды берет.

Ислам дининин Кыргызстандын аймактарында таралуу тарыхы боюнча түрдүү маалыматтарды Т.Кененсариев, О.Осмонов, Ч.Чотаева, Б.К.Абытов, Каана Айдаркул, Т.Д.Джуманалиев, Б.Мурзараимов, Асан ажы Саипов, М.Н.Абу Хасан, С.Кыдырмышев, Э.Авазов, Б.Э.Аманбаева, Ш.Д.Батырбаева, С.Дюшенбиев жана башкалар жазып чыгышкан. Алардын макалалары массалык маалымат каражаттарында, жыйнактарда жана электрондук ресурстарда жайгаштырылган.

Бул чыгармаларда ислам дининин таралуу өбөлгөлөрүнөн баштап азыркы мезгилдеги ислам дининин абалына чейинки суроолор чагылып турат. Ал макалалардан ислам тарыхы, мамлекет менен ислам дининин алакасы, азыркы геосаясаттык абал, дин маселелесиндеги түрдүү көйгөйлөр тууралуу маалыматтарды тапса болот.

Бирок, кыргыз тарыхнаамасында биз изилдеп жаткан маселе боюнча тикелей жазылган эмгек жокко эсе.

Негизинен Кыргызстандагы ислам динин изилдөө жаатында төмөндөгү кыйынчылыктар бар:

биринчиден, Кыргызстанда ислам дини тууралуу бирдей окуулук, окуу-уусулдук жазыла элек. Ислам тарыхы жөнүндө китеп да жок;

экинчиден, Кыргызстан 1991-жылга чейин СССРдин курамында болуп келгендиктен, ислам дини жана ислам динине карата мамлекеттик саясат маалыматтары камтылган архивдик документтер өлкөдөн тышкары архив фонддорунда сакталып турат;

үчүнчүдөн, расмий диний уюмдар жана дин башкармалыгы Кыргызстандагы мусулмандар суннит-ханафиттер болуп саналат дегени менен, Кыргызстандын аймагында араб баскынчылыгы башталгандан бери калктын дүйнө таанымдарына түрдүү исламдык багыттар, исламдык секталар жана мектептер таасир этип турган, азыр да таасир этүүдө;

төртүнчүдөн, ислам жаатында өлкөдө түпкү калкта (кыргыздарда) диний интеллигенция эми гана калыптана баштады.

Демек, жогорку саналып өткөн факторлордун негизинде Кыргызстандын аймагында ислам дининин келиши, таралышы, бекемделиши, исламдын кыргыз коомчулугундагы орду жана ролу жөнүндө изилдөөлөр дагы алдыда.

“Проблеманын материалдары, изилдөө методологиясы жана ыкмалары” аттуу экинчи баптаалгач Кыргызстандагы ислам динине байланыштуу булактарга сереп берилет. Изилдөөнүн булактык базасын төмөндөгүдөй бир нече топко бөлсө болот: 1) мыйзам чыгаруу булактары; 2) архивдик фонддор; 3) Орус, кыргыз жана өзбек тилиндеги жарык көргөн булактар; 4) жыйнактар, айрым китептер жана хрестоматиялар; 5) мезгилдүү басма сөз материалдары жана интернет-ресурстар.

Изилдөөнүн негизги булагы катары Кыргыз Республикасынын Конституциясы, КРнын «Дин жана диний бирикмелердин эркиндиги жөнүндө» мыйзамы, КР ЖКнын чечимдери болуп эсептелет.

Архивдик материалдар Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинен, ошондой эле профессор Т.Кененсариевдин өздүк архив материалдарынан алынды.

Орус, кыргыз жана өзбек тилиндеги жарык көргөн булактарга «Сборник материалов по мусульманству...» деген, эрте орто кылымдардагы түрктөр боюнча араб булактары деген жыйнак, О.Караевдин китебиндеги материалдар, орто кылымдардагы перс булактары, кеч орто кылымдардагы ортоазиялык булактар, мисалы: Махмуд ибн Валинин «Море тайн...», Мирза Хайдардын, "Тазкира-и ходжаган" чыгармалары, Мухамеда-Садыка Кашгаринин жана башкалардын китептери кирет.

Жергиликтүү булактардан тарыхый-нарративдик мүнөздөгү Сайф ад-дин ибн Дамулло Шах Аббас Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммеддин “Тарыхтардын жыйнагы”, XIX кылымда жашаган ферганалык автор Ибраттын “Фаргона тарихи...”, Зиябидин Максымдын “Фаргана хандарынын тарыхы” китеби, О.Сыдыковдун “Тарих кыргыз Шадманиясы” жана башкалар XVI-XIX кылымдар чегиндеги кыргыз коомчулугундагы исламдын орду жөнүндө баалуу маалыматтарды берди.

Орус колониалдык доорундагы ислам дининин абалы боюнча маалыматтарды «Положение об управлении Туркестанским краем», К.П.Кауфмандын “Всеподданнейший...” отчетуна долбоорунан, сенатор К.К.Палендин жазмаларынан, Жети-Суу областынын 1897-жыл боюнча, Фергана областынын 1914-жыл боюнча статистикалык отчетторунан алса болот.

Диссертациянын булактык базасы катарыкай бир китептер, жыйнактар, маалыматтык материалдар жана хрестоматиялык басылмалар колдонулду. Аларга В.Д.Горячеванын, Байас Туралдын, Бегимкулова Эркин ажынын китептерин, мусулманчылык боюнча материалдардын жыйнагын, А.Джуманалиевдин “Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана (VII в. до н.э. – нач.XIII в.)” аттуу басылмасын киргизүүгө болот.

Диссертацияда мезгилдүү басма сөз материалдары кеңири колдонулду. Алар ислам дининин дүйнөдөгү, Евразиядагы жана Орто Азиядагы ордун ачып бере алышты, Кыргызстанда ислам дининин жайылуу процессин чагылдырып, анын азыркы убактагы өлкөдөгү жашоосун, коомго болгон таасирлеринин көптөгөн аспектилерин көрсөтө алды.

Электрондук интернет-ресурстары да диссертацияда кеңири колдонулду. Аларда ислам дининин кыргыз жергесиндеги жайылышынын тарыхый жүрүмү, азыркы абалы жана коомдогу түрдүү жагдайлары диссертацияда кошумча маалымат катары кире алды.

Биринчи баптын экинчи параграфында алгач иштин объекти жана предмети тастыкталды. Изилдөөнүн методологиялык принциптери жана изилдөө усулдары көрсөтүлдү. Диссертациялык ишти **объектиси** катары ислам дининин Кыргызстандын аймактарындагы жайылуу процесси болсо, **предмет** катары исламдын кыргыз жергесиндеги таралуу процессинин эрте орто кылымдардан башталышын, андан кийинки тарыхый доорлордогу өнүгүү тарыхын жана азыркы эгемендүү Кыргызстанда бекемделишин изилдөө болуп саналат. Ушуга байланыштуу изилдөөнүн **хронологиялык чектери** да конкреттешилди. Ал орто кылымдардан XX кылымдын башына чейинки мезгилди кучагына алат

Изилдөөнүн методологиялык негиздери катары историзм, жекеликтин жана жалпылыктын диалектикалык биримдиги, системалык-структуралык анализ, ошондой эле хронологиялык-проблемалык усул болуп эсептелишет. Изилдөөнүн жүрүшүндө тарыхый-салыштырмалуу, ретроспективалык, анализ-синтез, сандык жана башка ыкмалар колдонулду.

«VII–XVII кылымдарда ислам дининин Кыргызстандын аймактарындагы жайылышы» деген үчүнчү баптын *“Кыргызстандын аймактарында ислам дининин жайылышынын тарыхы мезгилдештирүү жана анын алгачкы этабы (VII–X кк.)”* деген параграфында ислам дининин Кыргызстандын аймактарында таралуу тарыхына мезгилдештирүү сунуш кылынды. Диссертациянын кийинки бөлүктөрүнүн жазылышы ушул мезгилдештирүүгө ылайык ишке ашырылды.

Бул тарыхый жолдун жүрүмү төмөнкү мезгилдерди көрсөтөт. Биринчи доор **«исламдын таралышы»** деп аталып, ал VII - XVIII кылымдарды камтыйт. Бул доор жалпы жонунан миң жылды кучагына алып, төмөнкү этаптардан турат: 1) Кыргызстанга исламдын келиши жана таралышынын алгачкы этабы (VII–X кк.); 2) Ислам дининин Кыргызстанда мамлекеттик дин деп таанылган этабы (966–1137); 3) Кыргызстандын аймактарындагы XII–XVI кылымдардагы саясий окуялардын таасири менен ислам дининин солгундоо этабы; 4) Кыргызстандагы калктардын исламдашуусунун күчөө этабы (XVI–XVIII кк.).

Кийинки доор **«Кыргызстанда исламдын бекемделүү доору»** деп аталып, ал XVIII кылымдан ушул күнгө чейин созулат да төмөнкү этаптардан турат: 1) Кокон хандыгы (1711–1876) мезгилинде исламдын Кыргызстандын аймактарында

бекемделүү этабы; 2) ислам дининин Россия колониалдык доору мезгилиндеги абалы (XIX к. ортосунан XX кылымдын 20-жылдарына чейин); 3) исламдын Совет эпохасында төмөндөп кетиши (1917–1991-жж.); 4) исламдын Кыргызстандын эгемендик мезгилинде бекемделүү этабы (1991-жылдан XX к. башына чейин).

Орто Азиянын Араб халифаты тарабынан VIII к. каратыла башташынан *исламдын Кыргызстанда таралышынын биринчи доору* жүргөн жана ал XVIII к. чейин созулган. Бирок, жаңы табылган булактардын жана изилдөөлөрдүн негизинде арабдардын Орто Азияга расмий басып алуусунун башталышына (711-ж.) чейин 60 жыл илгери эле арабдардын Фергана өрөөнүнө алгачкы келүүсү исламдын кыргыз жергесине жайылышынын алгачкы этабынын VII к. ортосунан башталаары аныкталган.

Бул жерде Кыргызстандагы ислам дининин алгачкы таралышында Сафед Булан деген азыркы Жалал-Абад областына караштуу аймактын исламды жайылтуудагы ролун айта кетүү зарыл. Кийинки кылымдарда Сафед-Булан Кыргызстандагы исламдын таралуу тарыхындагы Фергана өрөөнүндөгү маанилүү чекит болуп калган. Бул мазар IX кылымда көп жерге белгилүү ыйык жайга айланып, ага орто кылымдарда сандаган зыяратчылар келишип, дин таратуучу сопулар, абройлуу мамлекеттик ишмерлер көмүлүп турган.

711-жылы Хорасандын акими Муслим ибн-Кутейба Орто Азияга ислам динин күч менен киргизүү максатында жортуул уюштурган. Андан кийин ондон ашык жүрүштөр болуп, ал процесс 751-жылы Талас өрөөнүндөгү азыркы Манас районунун Покровка айылына жакын жерде болгон араб кол башчысы Зияд ибн-Салихтин аскерлери менен Тан империясынын генералы Гао Сяньчжинин 100 миң коошунунун ортосундагы геосаясаттык чоң салгылашууга чейин созулган.

Талас салгылашуусунун тарыхый мааниси өтө зор. Ал окуя Орто Азияга болгон кытай экспансиясын дээрлик миң жылга токтоткон. Ал эми арабдар болсо кандуу жортуулдар ыкмасынан исламды таратууда салыштырмалуу тынчтык-миссионердик жолго түшкөн.

Карлук каганатынын (766-940) тушунда Кыргызстандын түндүк аймактарында ислам таасири анча болгон эмес. Ал эми IX кылымдын чегинде болсо араб аскерлери эмес, эми Орто Азиядагы Саманиддер сыяктуу мусулман өлкөсүнүн башчыларынын жүрүштөрүнүн натыйжасында кырдаал ислам таасирин күчөткөн. Мында саманид Нух ибн-Асад жана Исмаил ибн-Ахмад түрктөргө каршы «газават» жарыялап, 840-893-жылдары Казахстандын түштүк аймактары, Кыргызстандын Талас и Чүй өрөөндөрү ислам динине киргизилген.

«Кыргызстандын аймактарында ислам динин мамлекеттик дин катары таануу этабы (966-жж.-XIII к. ортосу.) деген параграфта Сатухтун уулу Каган Муса Байташтын 966-жылы Тараз шаарында расмий түрдө ислам динин мамлекеттик дин деп жарыялашы белгиленет. Бул Кыргызстандын аймактары ошол күндөн тарта ислам өлкөсү болуп калгандыгынан кабар берет.

Кыргызстандын аймактарында жана Жети-Суунун коңшу чөлкөмдөрүндө ислам дининин кеңири жайылышы Карахандар дооруна байланыштуу. Натыйжада бул жерде этникалык жаңы жалпылык калыптанган, коомдун жаңы социалдык-экономикалык түзүмү, руханий маданияттын жаңы түрү орногон. Мындай интеграциялануунун тышкы өбөлгөсү катары, албетте, ислам дининин таралышы жана анын жергиликтүү калкка кабыл алынышы саналышы абзел.

Карахандар доорунда ислам дининин таралуу процессинин эки жагын эске алуубуз зарыл. Бул мамлекеттин урбанизациялык процесске кирген, отурукташкан

калкы менен көчмөн турмушта жашаган калктын өнүгүү процесстерин салыштыруу. Мында Ош, Өзгөн, Суяб, Баласагын, Атлах жана башка шаарлар жана кыштактар отурукташкан турмуштажашагандыктан ислам баалуулуктары менен оңой эле байланышып кеткен. Ал эми көчмөн жашоо менен ислам баалуулуктары менен интеграцияга киргенде, бул жерде исламдын идеология катары кабылданышы көбүнчө тарыхый инсандардын көз карашы менен анын жеке чечимдери же болбосо ислам динине байланышкан кайсы бир ыйык адамдын ишмердиги чечүүчү ролду ээлеген.

Кыргызстандын аймактарында ислам динин таратуучу миссионерлердин ичинде сопулардын өзгөчө орду бар. Орто Азиядагы ислам тарыхында сопучулуктун өкүлдөрүнөн легендарлуу шейх Ходжа Акмед Ясави (өлгөн жылы-562/1166-67-жж.) ири диний инсан гана эмес, чыгыш тарыхындагы руханий баалуулуктун туу чокуларынын бири болгон. Ал сопучулуктун өзүнчөжамаатын (орден) түзүп, “Ясавийя” атын алган. Ясавинин окуулары ислам салты жана догматтары менен жергиликтүү ишенимдердин жана каада-салттарынын айкалышын чагылдырган. Демек, Ясавийя жамаатчылыгын сопулары өз ишмердигинде түрк элдеринин эзелки каада-салттарын көп колдонушкан. Ахмед Ясави өлгөндөн кийин ал сыйкырлуу инсан делинип, ал жөнүндө легенда, уламыштар токулгандыгы белгилүү. Кыргызстандын түштүгүндөгү Өзгөн районунда “Жазы” деген жер бар. Айрым кыргызстандык изилдөөчүлөр, мисалы Ж.Шериев өз китебинде Ахмед Ясавинин туулган жери так ошол жер болгон деп далилдөөгө аракеттенет. Чынында кыргыз элинде “Жазылык Кулкожо Акмат” деген сөз ушул мезгилге чейин жашап келет.

Ахмед Ясавинин устаты Арслан-баба же Баб-Арслан болгон деген уламыш бар. Фергана өрөөнүндө“баб”, арабча“дарбаза-ворота” деп түшүндүрүлүп, ислам таратуучуларды туюнткан делет. Арслан Бабанын ысмы азыркы Базар-Коргон районундагы Арстанбап табигый жаңак токоюнда калып калгандыгы, бул эки ири шейхтердин Фергана өрөөнүндө узак жылдар тургандыгын далилдеп турат.

Биздин пикирибизде Карахандар доорундагы ислам дини өзүнүн толеранттуулугу менен айырмаланган. Анткени, ислам менен катар эле Кыргызстандын тигил же бул чөлкөмдөрүндө башка диний жамааттар да коопсуз жашап келишкен.

Кыргызстандын тарыхында Карахандар доору ислам цивилизациясынын жаркын өнүгүүсү болгон доор деп аталат. Ал мезгилде ислам дини Борбордук Азияда, чынында, экономикада, мамлекеттик түзүлүштө, укукта, социалдык мамилелерди жана маданиятта терең из калтырган.

Интеллектуалдык өнүгүүнүн деңгээли боюнча ал кездеги Орто-Азия, анын ичинде Кыргызстан дүйнөлүк цивилизациянын авагардына чыга алган деп айтса болот. Анткени, өнүгүүнүн негизги критерийи катары илимди алсак, Орто-Азиядагы илимпоздор: Абу Али ибн-Сино (Авиценна), Абу Рейхан Беруни, Мухаммад аль-Фараби жана башкалар, кыргызстандыктар – философиялык-дидактикалык “Кутадгу-Билиг” деген улуу чыгарманы ыр менен жазган Жусуп Баласагын, “Диван Лугат ат-Тюрк” аттуу түрк элдеринин тилдерине түшүндүрмө сөздүк жазган улуу аалымМахмуд Кашгари (Барскани) жана башкалар муну далилдеп турат.

Үчүнчү параграф *«Кыргызстандын аймактарында ислам дининин XII – XVII кылымдарда төмөндөп кетиши жана кайрадан жайыла башташы»* деп аталып, анда ислам дининин таралышынын XII-XVI кылымдардагы саясий окуялардын

таасири менен ислам дининин таралышынын солгундашы жөнүндөгү этап баяндалат. Кыргыз жергеси кидандардын, андан кийин наймандардын жана Чыңгыз хандын армиясынын соккуларын эң биринчи тоскон аймак болгон. Чыгыштан келген баскынчылардын аскерий ордолору жана ооруктары так ушул Кыргызстандын аймактарында жайгашкан. Ошондуктан келгиндер бул жердеги кырылуудан аман калган калкка өздөрүнүн таза көчмөндүүлүк жана исламга чейинки ишенимдери менен жашоого аргасыз кылышкан.

Бирок, акырындап монгол төбөлдөрүнүн ислам динине карата мамилесинин оң жакка өзгөрүүсүнө байланыштуу абал оңоло баштаган. Маселен, Угэдэйкаандын небереси Кайду хан (1236-1301) тарыхта мусулмандардын коргоочусу катары белгилүү. Чыңгыз хандын тукумдарынын дагы бири, Чагатайдын урпагы Тармаширин, Чагатай улусуна хандык кылып турган 1326-1334-жылдары ислам динин кабыл алып, атүгүл өзүнүн будда дининдеги ысымынын ордуна «Ала ад-Дин» деген мусулман ысымына өткөндүгү тарыхта жазылып калган.

XIV кылымдын ортосунда Чагатай улусунун чыгыш жагында Моголистан аттуу мамлекеттик түзүлүш пайда болгон. Моголистандын тарыхы 1348-жылы Аксу аймагында дуглатэмири Пуладчынын жардамы менен чагатаид Туглук-Тимурдун хан көтөрүлүшүнөн башталат. Моголистандын көчмөндөрү негизинен түрк жана азыраагы монгол урууларынан тургандыгына карабастан ал кезде жалпысынан “моголдор” деп аталышкандыгы маалым.

Моголистан мамлекети түзүлгөндөн кийин кыргыз урууларынын мусулмандашуусу активдеше баштаган. Айрыкча бул жандануу XIV кылымдын экинчи жарымынан жүргөн. О. Караевдин белгилешинче, караханид Сатук Абд-ал-Керим Бугра-хан сыяктуу эле Туглук Тимур (1329-1362/1363), 25 жашында ислам динине кирген. Ал мусулманчылыктын туусу менен жергиликтүү калкта өзүнүн бийлигин чыңдагысы келген болуу керек. Бирок, карахандар доорундагыдай ийгиликтерге жеткен эмес.

Моголистан мамлекетинин ушундай шартта өнүгүшү жана анын Туглук-Тимур, Хизр-Ходжа сыяктуу мусулманчылыкты коргогон саясатынан улам XVI кылымдан *Кыргызстандын аймактарында кыргыз элинин исламдашуусунун акырындык менен ыкчамдашынын этабы* башталган. Мунун объективдүү себептери бар эле. Алар отурукташуунун көбөйүшү, экономиканын өнүгө башташы болучу. Ал эми субъективдүү себептери болуп, могол хандарынын өздөрүнүн жана ири уруу төбөлдөрүнүн ислам динине кириши элдин массалык түрдө мусулмандашуусуна алып келген.

XVI кылымдын башында Моголистанга кыргыз урууларынын жардамы менен Султан-Саид (1514-1533) хан көтөрүлгөн. Бул жаңы хандын бийлигинин чыңалышында Мухаммад-кыргыздын да ролу чоң болгон. Анын ордосу Ысык-Көл ойдуңунун Барскоонунда жайгашкан. Кийин кыргыз элинин арасында ислам динин жайылтуу ишинде сопучулуктун Накшбандийа тарикаты негизги орунду ээлеген эле. Сопучулуктун был жамаатынын ири ишмери Исхак кожо шайыкжана анын окуучулары болушкан. Кыргыз тарыхында Исхак кожо 180 миң кыргыздарды жана калмактарды мусулманчылыкка киргизип, 18 жерде бутпарастык жайларды талкаландыгы менен белгилүү.

Моголистанда негизинен ислам дини отурукташкан калкта жана шаардыктарда бекем орноого үлгүргөн. Жети-Суу менен Теңир-Тоонун көсмөн элдеринин басымдуу бөлүгү азырынча жарым-жартылай мусулманчылыкта эле. XIV-XV кыргыз урууларынын негизги бөлүгү Моголистандын аймагында

жашап, адам анча бара албаган тоо койнунда, токойлуу өрөөндөрдө жайгашкан. Кыргыз урууларынын ичине ал доордо могол урууларынан баарын, дуулат, кушчи (кушчу), керейит, канглы (каңды), баркы (баргы), могол, меркит (меркин), булгаачы жана башка уруулар кирип кыргыздашып кеткен деген маалымат бар.

Мухаммед Хайдардын Моголистандын башка урууларынан кыргыздар өздөрүнүн исламды толук кабыл албагандыгы менен кескин айырмаланып турган деген пикир бар. Ошондуктан, Моголистандын ханы Султан Саид, кыргыздардын жардамы менен хандыкка жеткенине карабай, 1517-жылы өзүн хан деп жарыялап жиберген Мухаммед-Кыргызга каршы жортуул уюштуруп, аны туткунга алган. Бул окуяны Мухаммед Хайдар мусулмандардын «каирдин (динсиз деген мааниде)» кыргыздар менен согушу деп баалаган. «Тарих-и Рашиди» Султан Саид «кыргыздарга» алар мусулмандарга канчалык чабуул коюп залал келтирсе, ошончолук зала келтирди деп мактап жазган.

XVII–XVIII кылымдарда деле кыргыз арасында исламдашуунун темпи отурукташкан калктарга караганда жайбаракат жүрүп олтурган. Тоолук кыргыз үчүн, чынында, “мусулман болуу” “ислам динине кирүү” үстүртөн гана кабыл алынып, эл массасынын ичинде терең сиңген эмес. Анын үстүнө көчмөндүүлүк буга бир топ кедерги да болгон.

XVII–XVIII кылымдардагы кыргыздардын ойрот-жунгар (калмактар) баскынчылыгы менен күрөшкөн кыйынчылык жылдарында ислам динине кирүү процесси бир топ ылдамдаган. Ал кезде ламаисттик багыттагы бутпарас динин туткан калмактар менен күрөшүүнүн “газават” сыяктуу эле идеологиялык да мааниси зор болучу. Ошондуктан ал кезде кыргыздар негизинен ислам динин кабыл алып аяктаган деп айтсак туура деген көз караштабыз. Бул “Манас” сыяктуу улуу эпосто жана бир катар кенже эпостордо чагылдырылган.

Төртүнчү бап “XVIII – XX кылымдардагы Кыргызстандын аймактарында ислам дининин бекемделиши» деп аталып *«Кокон хандыгынын мезгилинде ислам дининин Кыргызстандын аймагында бекемделишинен»* (параграф 4.1.) башталат.

Кокон хандыгынын (1711-1876) түзүлүшү жана кыргыз урууларынын анын курамында биринчи күндөн баштап эле жашап турушуна байланыштуу ислам дининин, айрыкча түштүк кыргыздарында бекемделүү мезгили башталган.

Кыргызстандын түштүгү Кокон хандыгынын түптөлгөн мезгилинен анын жоюлушуна чейин болуп келгендиги белгилүү. Ал эми Кыргызстандын түндүк аймактары XIX кылымдын 20-50-жылдарында Кокон хандыгына карап турган. Ошого байланыштуу Кыргызстандын түштүк аймактарында исламдын коомго кириши тереңирээк жана бекемирээк болгондугу менен айырмаланган. Негизинен Кокон этабында кыргыз жергесинде исламдын бекемделиши аяктаган.

Кокон хандыгынын жашоосу дээрлик шариатка негизделген. Ошондуктан мамлекеттин башкы кызмат орундарынын көбү диний уюмдар тарабынан коюлуп, бекилип турган. Кокон хандары башынан эле мамлекеттин ичинде ислам дининин толук орношуна анын жол-жоболорунун сакталышына кам көрүп, дайыма ички саясатта исламга башкы макам берип келишкен. Ошол эле учурда хандыктын бийликтери, вилайеттин башчылары, хакимдер эл ичинде ислам дининин бекем орношун максат кылып, жер-жерлерге молдолорду, эшендерди, кожолорду, даваатчыларды тынымсыз жиберип турушкан. Шаарларда, элдүү конуштарда ири мечит, медресе жана мусулмандык ыйык курулуштарды салдырышкан, мазарларды оңдоттуруп, сыйынуучу жайларды таза кармоого аракет кылышкан.

Кокон хандыгынын тарыхына көз чаптырсак, хандыктын бийлик сересине чыгышкан кыргыз төбөлдөрүнүн көпчүлүгү ислам дини менен тыгыз байланышып, бүткүл өмүрүндө ислам дининин таламын талашып келгендигин көрөбүз. Мисалы, Акбото-бий (туулган жылы белгисиз –1820-жылдардын аяк ченинде өлгөн.) саруунун кырк-уул уругунан чыккан, XVIIIк. башында Кожент шаарынын акими болгон. Ал Бухара эмири Убайдулла (1702-1711) менен жакшы мамилесинде болуп, Кокон хандыгын негиздеген Шахруг-бийдин (1680-1721) күйөө баласы болучу. Шахруг-бий болсо шейх Маулан Лутфаллахтын мюриди эле. Алымбек датканын чоң аталары Ажы бий (XVIII к. экинчи жарымы) ислам динин туу туткан инсан болгон. Таластык Ажыбай датка (Асперди датка -1780-1864-жж.), 1819-20-жылдары Меккеге ажылыкка барып, 1826-жылы «датка» наамын алган, Кокон хандыгынын ордосундагы мансаптуу адам эле. Алымбек датка (1799-1862), 1821-жылы «датка» наамын алып, хандыкта биринчи увазирлик кызматка чейин көтөрүлгөн. Курманжан датка (1811-1907) «датка» наамына 1862-жылы ээ болгон жана Ош шаарынын ири шайыктарына кол берген такыба инсан эсептелген. Алымкул Лашкер башы (1829-1865) 1863-65-жылдары хандыкты толук башкарып, кезегинде Кокондогу медреседе билим алган чоң молдо болгон. Ал эми Искак Асан уулу Полот хан (1842-1876) Кокондогу Тумкатар медресесин аяктаган адам болгондуктан ал элде «Искак Молдо» деп атыккан, Кокондун акыркы ханы катары белгилүү. Ушул кыска тизмеден эле Фергана өрөөнүнүн кыргыздарына исламдын канчалык терең киргендигин байкай алабыз.

Кокон хандыгы мезгилинде кыргыздардан чыгармачыл адамдар чыккан. Мисалы, ичкилик канатынын дөөлөс уруусунан болгон Зиябидин Максым Кокон ордосунда Малабек, Султан Сейит, Алымкула лашкер башы, Кудаяр хана мезгилдеринде катчы болуп иштеп, кийин 20 жыл бою чогулткан тарыхый материалдарынын негизинде “Фаргана хандарынын тарыхы” аттуу миң барактан ашуун кол жазманы калтырган. Ал кириллицага которулуп, 2007-жылы кыргыз тилинде китеп болуп басылды. Ошондой эле бул тизмеге Молдо Нияз, Муса Калбек баштаган бир топ адамдарды да кошо кетсек болот.

Кокон хандыгы мезгилиндеги ислам дининин зор маанисин вакуфтук ээликтерден да байкаса болот. Кыргызстандын түштүгүндө вакуфтар кичирээк болуп, Алымбек датканын гана 1859-жылы түзүлгөн 5000 коштук (1660 десятин) аянттагы вакуфу ирилери кирген.

Ош шаарынын региондогу маанилүү диний борборго айлангандыгын тастыктаган бир нече ыйык мазарлардын, диний окуу жайларынын, медреселердин, мечиттердин, мектептердин (мактаб) жана башкалардын сакталгандыгынан билебиз. Ош шаарынын саясий жана диний борбор болушуна Алымбек датканын ролу чоң. Ал кезегинде вилайеттин борборун Анжияндан Ошко көчүргөн. Ошто анын Ак-Медресе аттуу Бухаранын медреселеринен кем эмес, диний жогорку окуу жайы бар эле. Андан тышкары датка бир нече мечиттерди курдуруп, ыйык мазарларды оңдоткон.

Бул маалыматтар Кокон хандыгынын курамындагы түштүк кыргыздарында ислам дини терең жана бекемирээк киргендигин тастыктап турат.

«Россиялык колониалдык мезгилдеги Кыргызстандын аймактарындагы ислам дининин абалы (XIXк. ортосу - XXк. 20-жылдары)» деген экинчи параграфта ислам дининин Кыргызстандын аймактарында бир аз солгундап, бирок кайрадан тереңдеши изилденет.

Падышалык колониялык саясат расмий түрдө Кыргызстанда “цивилизатордук” миссияны аркалайт деп эсептелген. Ошону менен катар бул доордо кыргыздардын исламдашуу процесси кайсыл бир деңгээлде солгундаганы менен, токтоп калган жок. Россиянын колониалдык системасы исламдашууну тыйган эмес. Падышачылыктын ислам динине карата саясаты эки жактуу бааланышы абзел. Биринчиден, колониялык бийликтер ислам дининин экономикалык жана саясий күчүназайтууну көздөп, вакуфтук жер ээлөөнү бир топ кысымчылыкка алган, жаңы вакуф түзүүгө уруксат берген эмес, Экинчиден жергиликтүү калктын калың катмарын өзүнө тартуу үчүн диний мекемелер куугунтукталбаган, атүгүл анча-мынча жардамдар да берилген.

Түркстандын биринчи генерал-губернатору К.П.Кауфман алгач “ислам дининин ишине жана ислам билим берүүсүнө киришпөө” принцибинде турган. Бул саясат көчмөн кыргыз, казак урууларынын арасына исламдашуунун жүрүшүнө тоскоол болгон эмес.

XIX кылымдын 70-жылдарында падышачылык акырындык менен *Ислам динине байланышкан иштерге активдүү киришүү*” принцибине өтө баштаган. Себеби, ал кезде панисламдык жана пантүрктүк идея күчүнө кирип келе жаткан болучу. Ошондуктан падыша өкмөтү Түркстанда диний билим берүүнү реформалоону баштоого аракеттенген. 1875-жылы борбордо кабыл алынган мыйзамга ылайык Түркстан генерал-губернаторлугунун башкармалыгында окуу бөлүмү ачылган жана ал бөлүмгө жергиликтүү диний билим берүүнүн бардык түрү каттатылып, көзөмөлгө алына баштаган. 1884-жылы жаңы генерал-губернатор Н.О.Розенбах көчмөн калк арасында исламды үгүтөөнүн абалын тактоо боюнча комиссия түзгөн.

1886-жылы «Түркстан чөлкөмүн башкаруунун Жоболору» кабыл алынгандыгын билебиз. Бирок, анда ислам динине байланышкан бир дагы берене болгон эмес. 1998-жылкы Анжиян көтөрүлүшүнө байланыштуу ал кезде жаңы дайындалган генерал-губернатор С.М.Духовский Түркстанда ислам динине карата катуу тартип орнотууга аракеттене баштаган. Ал падыша өкмөтүнө «Түркстандагы ислам» аттуу баяндама даярдап, аны борборго жеткирген болучу. Анда Орто Азияда динди көзөлдөө максатында бир нече багыттагы иш-чаралар көрсөтүлгөн.

Ислам динин чектөө саясаты жергиликтүү калктын нааразычылыгын туудурушу мүмкүн деген кооптонуу XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында падышачылыктын диний саясатынын бир аз жумшаруусуна алып келген, атүгүл Меккеге ажылыкка барууга тыйуу салуу кайрадан алыгып салынган. Вакуфтар мыйзам менен чектелип турса да, диний мекемелерге кысым токтотулган. Мындай жумшаруунун натыйжасында кыргыздардын оокаттуу инсандарынын бир тобу ажылыкка бара баштаган. Мисалы, 1904-жылы Шабдан баатыр 65 жашында ажылык сапара барып кайткандыгы жөнүндө маалымат сакталып калган.

Кыргызстандын аймактарында колониалдык доордо медреселердин саны өскөн. Мисалы, 1892-жылы Кыргызстанда баары 7 медресе болсо, анын бешөө Оштун ичинде жана жака белинде болгон. Бул медреселердин басымдуу көпчүлүгү Кокон мезгилинде жана XIX кылымдын экинчи жарымында курулган эле. Ал эми 1914-жылы Ошто жана Ош уездинде эле медреселердин саны 88ге жетип, анда 1178 окуучу окуган. Ош шаарында – 200 окуучусу менен 5 медресе иштеп турган. Жети-Суу областында 1891-жылы 64 мектепте 1251 окуучу окуган болсо, 1894-жылы – 9086 окуучусу менен 74 мектеп; 1897-жылы – 12835 окуучусу менен 88 мектеп иштеген.

Түркстанда эң алгачкы жаңы усулдук мектеп 1890-жылы Анжиянда татарлар тарабынан негизделген. Пишпекте болсо татар Хакимулла Нигматуллин тарабынан ушундай мектеп 1882-жылы ачылган. Токмоктогу жаңы усулдук мектеп 1898-жылы орус, татар, өзбек, кыргыз улутунун өкүлдөрү иштеп, соода кызуу жүргөн жайда уюштурулган. Кийин Пишпек уездинин Чоң Токмок кыштагында жаңы усулдук тартипте иштеген медресе пайда болгон.

Расмий маалыматтар боюнча 1910-15-жылдары, Закаспий областын кошпогондо, бүтүндөй Түркстан крайында 80 жаңы усулдук мектеп иштеп турган. Анын ичинде Жети-Суу областында 7, Фергана областында – 28, Самарканд областында – 5, Сыр-Дарыя областында – 40 мектеп болгон. Алардын ичинде алты жылдык окуу мөөнөтү менен жогорулатылган 4 эркек мектеп, 6 кыздар мектеби иштеген.

1908-жылдын август айында генерал-губернатор П.И.Мищенко тарабынан жашыруун комиссия түзүлүп, ага “мусулмандар арасындагы аң-сезим жана туземдерди башкаруудагы терс көрүнүштөр” деген суроого жооп табуу милдети коюлган. Натыйжада комиссия мусулмандар арасында үч кыймыл бар экенин тактап чыккан: а) панисламдык, б) революциялык, в) прогрессивдүү. Эң коркунучтуусу революциялык экенин тастыкташкан.

Ислам дининин таасири 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшүндө ачык көрүнгөн. Бул окуядан кийин XX кылымдын башында орус бийликтери менен мусулман диний кызматкерлеринин ортосундагы мамиле курчуп кеткен. Анын эң жогорку чеги 1916-жылкы көтөрүлүштө чагылды десек туура.

Ошентип, ислам дини коомдук-саясий система катары 1917-жылга чейин Түркстанда, анын ичинде Кыргызстанда жашаган мусулман элдерине зор таасир этүүчү, колониализмге каршы турууда саясий курал катары тура алган күч болгон.

Диссертация 4.3-параграф менен аяктап, анда *ислам дининин советтик эпохадагы жана Кыргызстандын эгемендик жылдарындагы абалы* баяндалат.

1917-1950-жж. жылдарда Совет бийлигинин бекемделиши менен ислам дининин Кыргызстандагы абалы оорлоп, анын андан аркы таралуусу бир топ солгундаган. Ислам дининин жашоосу эми коммунисттик партиянын жана анын идеологиясынын эркинде болуп калган. Согушчан атеизм, социалисттик идеологиянын капшабы менен ислам диний мекемелерине каршы уюштурулган “тоталдык согуш” өзүнүн терс иштерин аткарган.

Совет бийлигинин мындай саясаты мусулман интеллигенциясына оор жоготууларды алып келди. Жадиддик кыймылдын активисттерине карата куугунтуктоолор, Кокон автономиясын талкалоо кезинде жана андан кийинки улуттук-мекенчил «Шура и-Исламия», «Шура и-Улема» свяктуу уюмдарды, газета журналдардын редакторлорун куугунтуктоо өзүнүн терс жыйынтыктарын көрсөттү. Бир жагынан мусулман интеллигенциясына болгон басым, экинчи жагынан большевисттик советтештирүү мусулман калкында совет бийлигине каршы аракеттерди пайда кылды. Натыйжада СССРдин тарыхнаамасында “басмачылык” деген аталыштагы улуттук-боштондук кыймылдын түрү башталып кеткен.

XX кылымдын 50-жж., айрыкча 60-70-жылдарда Кыргызстандагы дээрлик бардык мечиттер, медреселер, ыйык мазарлар жок кылынган. Мисалы, 1963-жылы атүгүл Оштогу Сулайман-Тоонун чокусунда жайгашкан тарыхый эстелик – “Бабурдун үйү (өжүрөсү)” да, Аламбек датканын Ак-медресеси да талкаланган. Мусулман калкы эми ислам дининин жол-жоболорун ачык аткара албай калышкан.

Бирок, хрущевдик «жылымдоо», брежневдик «магдыроо» жана негизгиси, горбачевдик “кайра куруу” мезгилинде жалпы эле динге, анын ичинде ислам динине

карата мамиле оңолду. Кыргызстанда мечиттер курулуп, каалаган жарандар ажылыкка барып, ислам дининин эрежелерин аткаруу ачык аткарыла баштады.

1987-1995-жылдарды “исламдын кайра жаралуусу, ислам баалуулуктарынын өз ордуна келиши жана ислам дининин коомдук турмушта бекемдеши»жылдары катары санаса болот.

1991-жылдан кийинки Кыргызстандабашталган *исламдын кайра жаралуусу Кыргызстандын аймактарында ислам дининин таралуу тарыхынын акыркы этабы катары каралышы* абзел.Кыргызстандын эгемендик жылдарында калктын ишашашуусу кенен жүрдү. Буга өлкөдө оруналганбазар экономикасы, саясий жана руханий плюрализм, демократия, өкмөттүк эмес уюмдар таасир эткен.

Кыргызстанда руханий жана мамлекеттик деңгээлдеги ислам мекемелери түзүлө баштады. Жогорку билим берүүчү ислам окуу жайлары пайда болду, светтик ЖОЖдордун курамында теологиялык, дин таануучу факультеттер ачылды. Мечиттердин, медреселердин курулушу артты. Ислам мекемелерине жана алар уюштурган иш-чараларга мамлекеттик көмөк жана жеке демөөрчүлүк өнүктү. Меккеге ажылыкка баруу үзгүлтүксүз иш-чарага айланды.

Жогорку өзгөрүүлөр ислам дини Кыргызстандын коомчулугунда негизги социалдык жана руханий фактор катары бекемделгендигин билдирип турат. Мындай макам Кыргызстандын төмөнкү мыйзамдарында бекемделген. Алар: Кыргыз Республикасынын 2003, 2007, 2010-жылдардагы редакция боюнча Конституциясы; Кыргыз Республикасынын “Дин эркиндиги жана диний уюмдар” деген 1991-жылдын 16-дкaбрында кабыл алынган № 657-ХIIмыйзамы; 2008-жылдын 6-ноябрында КР Жогорку Кеңеши тарабынан бекитилген “Дин эркиндиги жана диний уюмдар” аттуу Кыргыз Республикасынын мыйзамы, башка мыйзам чыгаруучу актылар жана токтомдор.

Азыркы учурда ислам дини өлкөнүн негизги дини катары таанылып, дүйнөлүк өзгөрүүлөрдүн ар бирине ыңгайлашуу менен жашап келе жатат.Биздин көз карашыбызда ислам дини азыркы кыргыз жергесинде СССРдин мезгилинде жоготкон өз ордун кайрадан таап, көп улуттуу калктын диний көп түрдүүлүгүнүн ичинде негизги дин катары саналып, ошол эле учурда башка диндер менен толеранттуу, юридикалык макамы жагынан тең абалда жашап жатат.

«ЖЫЙЫНТЫКТАР» деп аталган диссертациянын соңку бөлүмүндө эмгектеги изилденген маселелерге кыскача илимий корутунду берилет. Ар бир суроого жооп, диссертациянын киришүүсүндө берилген максат-милдеттерге, коргоого сунуш кылынган жоболоргоүндөш, кабыл алынган мезгилдештирүүнүн хронологиялык катары менен кыскача баяндалат.

Жыйынтыктарда VII кылымдан бери басып өткөн узак жолунан кийин ислам дини азыркы Кыргызстанда толук кандуу диний мекемелеринен турган системасы, жогорку жана орто атайын билим берүүчү окуу жайлары, теологиялык жана дин таануу факультеттери, өлкөдө жетишерлик мечиттери жана медреселери бар, диний ар кандай иш-чараларды эркин уюштурууга, Меккеге ажылык сапарга барууга дайыма мүмкүнчүлүгү түзүлгөн демократиялуу өлкөнүн курамындагы зор социалдык жана руханий фактор катары жашап жаткандыгы белгиленет.

Ислам дининин экономикадагы, саясаттагы, руханий жааттагы жана турмуш-тиричиликтеги таасирлери анын Кыргызстандaтолук кандуу өнүгүүгө бардык шарттардын бар экендигин ырастап турат.

Диссертациянын аягында ислам дининин бардык аспектерин изилдөөгө карата практикалык сунуштарберилген.

Диссертациянын мазмуну төмөнкү басылмаларда чагылдырылган:

1. *Атантаева Д.Т.* Национальное и религиозное в сфере брака и семейно-бытовых отношениях у кыргызов [Текст]/Д.Т.Атантаева//Вестник ОшГУ.-Ош, 2005, № 1, с.116-119.
2. *Атантаева Д.Т.* Роль ислама в становлении кыргызской государственности. [Текст]/Д.Т.Атантаева//Вестник ОшГУ, 2005, № 1. ISSN1476-4321, с.112-115.
3. *Атантаева Д.Т.* Возникновение и распространение ислама.[Текст]/Д.Т.Атантаева//Вестник ОшГУ, 2008 №3, с.58-61.
4. *Атантаева Д.Т.* К вопросу о некоторых методологических проблем изучения ислама в Кыргызстане. [Текст]/Д.Т.Атантаева// И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы № 1,2014, с.74-71.
5. *Атантаева Д.Т.* О политике советской власти к Исламу. [Текст] /Д.Т.Атантаева// Казахстан. Институт истории и этнологии имени Ч. Валиханова. Журнал «Отан тарихы».-Алма-Ата, 2014 №2.(66), с.14-20.
6. *Атантаева Д.Т.* Ислам в общественной жизни Кыргызстана. [Текст]/Д.Т.Атантаева//И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы, 2014, № 4, с.185-187.
7. *Атантаева Д.Т.* Советская власть и ислам: Краткий обзор политики. [Текст]/Д.Т.Атантаева//Востоковедные исследования на Алтае. Вып.XI, Алтайский госуниверситет.-Барнаул, 2016, с.93-98.
8. *Атантаева Д.Т.* Религия ислам в семейной жизни в кыргызском обществе. [Текст]/Д.Т.Атантаева//ОшМЮИ. Известия вузов. 2017, № 12, с.170-172.
9. *Атантаева Д.Т.* Процесс распространения и утверждение ислама в Кыргызстане. [Текст]/Д.Т.Атантаева// - Ош: 2017, с.82.
10. *Атантаева Д.Т.* Развитие исламского образования в Кыргызстане в 1993-2014 гг.[Текст]/Д.Т.Атантаева//Узбекистан. «ВОДИЙНОМА» (Тарихий мерос) Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал. 2018, №1 (8), с.76-85.
11. *Атантаева Д.Т.* Доисламские верования и религии на территории Кыргызстана. [Текст]/Д.Т.Атантаева//Наука без границ. – М., 2019, № 3 (31).

**“Кыргызстандын аймактарында исламдын таралуу тарыхы ” деген темадагы
07.00.02 – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин
кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Ачкыч сөздөр:*Кыргызстан. Ислам дини. Таралуу тарыхы. Практикалык сунуштар.*

Изилдөөнүн максаты – Ислам дининин Кыргызстандын аймактарында VII – XX кылымдарда жайылышынын тарыхын изилдөө.

Изилдөө объектиси – Кыргызстандын аймактарында ислам дининин жайылышы.

Изилдөөнүн предмети – ислам дининин Кыргызстандын аймактарында эрте орто кылымдарда, өнүккөн орто кылымдарда жана кеч орто кылымдарда жайылуусун, Кокон хандыгындагы, Россия колониалдык мезгилиндеги жана Советтик доордогу абалын, Кыргызстандын көз карандысыздык мезгилинин баштапкы жылдарындагы анын коомдук ордун изилдөө.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери тарыхыйлык, жалпылык менен жекеликтин диалектикалык биримдиги, системдик-структуралык анализ жана конкреттүү-тарыхый жактан кароо принциптеринен турат. Изилдөө жүрүмүндө хронологиялык, салыштырмалуулук, ретроспективалык жана анализ-синтез изилдөө ыкмалары колдонулду.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы: Ислам дининин Кыргызстандын аймактарында жайылуу, өнүгүү жана бекемделүү процесси боюнча алгачкы жолу мезгилдештирүүнү илим чөйрөсүнө сунуштоо; Кыргызстандын аймагына ислам дининин алгачкы келишин ачыктоо; ислам дининин эрте орто кылымдарда, Карахандар доорунда жайылышын, кидан, монгол баскындары жана Моголистан доорунда солгундашын, кайрадан күчөшүн мүнөздөө; Кокон мезгилиндеги бекемделишин белгилөө; орус колониалдык бийликтеринин ислам динине карата саясатынын эволюциясын тактоо, совет доорундагы абалын жана азыркы Кыргызстанда кайра жаралуу процессин анализдөө.

Диссертациянын илимий-практикалык мааниси. Изилдөөнүн илимий жыйынтыктарынын тарых, саясат таануу илимдери үчүн илимий-теориялык мааниси чоң. Диссертациядагы жыйналган фактологиялык материалдар ушул темадагы мындан аркы илимий изилдөөлөрдүн өнүгүшүндө, студенттер үчүн окуулукарды, окуу-усулдук колдонмолорду түзүүдө, жаш муундарды окутуу жана тарбиялоо иштеринде колдонулат жана белгилүү практикалык мааниге ээ.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Эмгеккириш сөздөн, төрт баптан, жыйыктыктардан, практикалык сунуштардан, колдонулган булактардын жана адабияттардын 205 аталмадагы тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 146 бет.

РЕЗЮМЕ

диссертации Динары Турсункуловны Атантаевой “История распространения ислама на территории Кыргызстана” на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – отечественная история

Ключевые слова:*Кыргызстан. Религия. История распространения. Практические рекомендации.*

Цель диссертации – исследование истории распространения исламской религии на территории Кыргызстана (VII–XX вв.).

Объект исследования – распространение исламской религии на территории Кыргызстана.

Предмет – изучение истории первоначального появления, распространения ислама в раннем средневековье, дальнейшее распространение его в Караханидском периоде, упадок роли ислама в связи нашествиями киданей, монголов, усиление исламизации в период Моголистана, развитие и положение ислама в Кокандском и колониальном периодах, положение в годы советской власти, место и значение ислама на территории Кыргызстана в годы независимости.

Методологическими основами исследования являются принципы историзма, диалектического единства общего и частного, системно-структурного анализа, а также конкретно-исторический подход. В процессе исследования использованы хронологический, сравнительный, ретроспективный методы и метод анализа-синтеза.

Научной новизной диссертации выступают: предложением научной общественности новой периодизации истории распространения ислама на территории Кыргызстана; анализ процесса исламизации населения Кыргызстана со времен средних веков до настоящего времени, в особенности периодов Кокандского ханства и Российской колониальной системы; характеристика ислама в современном Кыргызстане.

Научно-практическое значение диссертации

Выводы исследования имеют научно-теоретическое значение для развития исторических, политологических наук. Собранные фактические материалы диссертации имеют практическое значение для дальнейших научных изысканий, в подготовке учебников, учебных пособий для студентов вузов, в процессе преподавания и воспитания молодого поколения.

Структура и объем диссертации

Рукопись диссертации состоит из Введения, 4-х глав, выводов, практических рекомендаций, списка использованной литературы и источников в 205 наименований. Объем диссертации 146 стр.

SUMMARY

Dinara Tursunkulovna Atantayeva's dissertation "The history of the spread of Islam in Kyrgyzstan" for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.02 - domestic history

Key words: Kyrgyzstan. Religion. Distribution history. Practical recommendations.

The purpose of the dissertation is to study the history of the spread of Islamic religion in Kyrgyzstan (VII - XX centuries.).

The object of study is the spread of the Islamic religion in Kyrgyzstan.

The subject is the study of the history of the initial appearance, spread of Islam in the early Middle Ages, its further spread in the Karakhanid period, the decline of the role of Islam in connection with the invasions of the Khitan, the Mongols, the strengthening of Islamization during the Mogolistan, the development and position of Islam in the Kokand and colonial periods, the situation during the Soviet era authorities, place and significance of Islam in Kyrgyzstan during the years of independence.

The methodological foundations of the study are the principles of historicism, the dialectical unity of the general and the particular, system-structural analysis, as well as the concrete historical approach. In the research process, chronological, comparative, retrospective methods and the analysis-synthesis method were used.

The scientific novelty of the dissertation is: a proposal by the scientific community for a new periodization of the history of the spread of Islam in Kyrgyzstan; analysis of the process of Islamization of the population of Kyrgyzstan from the Middle Ages to the present, especially the periods of the Kokand Khanate and the Russian colonial system; characteristic of Islam in modern Kyrgyzstan.

Scientific and practical significance of the dissertation

The conclusions of the study are of scientific and theoretical importance for the development of historical, political science. The collected factual materials of the dissertation are of practical importance for further scientific research, in the preparation of textbooks, textbooks for university students, in the process of teaching and educating the young generation.

The structure and scope of the dissertation

The manuscript of the dissertation consists of an Introduction, 4 chapters, conclusions, practical recommendations, a list of used literature and sources in 205 items. The volume of the dissertation is 146 p.